Quarterly Journal of Nahj ul-Balagha Research
Vol. 13, No. 52, Winter 2026
DOI: 10.22084/nahj.2026.32384.3279

A Typology of the Grounds for Censure in Narrative Discourse: A Study Centered on Nahj al-Balagha

(Research Articl)

Reza Ghaseminejad[1*]

Submission Date: 23 February 2026 **Revision Date:** 22 July 2025
Acceptance Date: 5 November 2025
(Page 101-125)

Abstract
In the framework of religious and moral education, reproach is recognized as a dual-faceted mechanism of control, situated on the fine line between corrective guidance and character destruction. On the one hand, wise admonition can activate an individual's process of moral and spiritual growth, leading to behavioral balance; on the other hand, its improper application can disrupt psychological reconstruction and lead to moral disintegration.
The central question of this study is to identify the origins and factors that give rise to reproach; in other words, within the corpus of narrations, what actions give rise to reproachful responses? Employing a descriptive-analytical method, drawing on library resources, and examining narrations, particularly those in Nahj al-Balagha, this study seeks to develop a comprehensive typology of behaviors that expose individuals to censure.
The findings indicate that the underlying factors can be classified into a three-dimensional structure comprising verbal, behavioral, and ethical categories, each of which, in its own way, contributes to the erosion of an individual's dignity and personal sanctity.

Keywords: Typology, Underlying Factors, Susceptibility to Reproach, Corpus of Narrations, Nahj al-Balagha.

1. Department of Islamic Studies, Shahrekord Branch, Islamic Azad University, Shahrekord, Iran
*: Corresponding Author: **Email:** r.ghaseminejad@iau.ac.ir

How to cite this article: Ghaseminejad, R. (2026). A Typology of the Grounds for Censure in Narrative Discourse: A Study Centered on .Nahj al-Balagha. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 13(52), 101-125. https://doi.org/10.22084/nahj.2026.31656.3229

Extended Abstract

1 .Introduction

A systematic analysis of human behavior in *Nahj ul-Balagha* reveals that the human being is a wayfarer, constantly fluctuating between virtue and vice; consequently, within this intellectual framework, error is not viewed as an end point but rather as a challenge along the path of moral becoming. While the realm of infallibility represents a state immune to error, in other dimensions of human existence, error is an inescapable reality that requires corrective management. In this context, reproach is understood not as a behavioral dead-end or a tool for humiliation, but as a restorative mechanism and the final link in the chain of guidance. Although the framework of the Prophetic and Alawite traditions is grounded in proactive mercy and maximum forbearance, educational wisdom dictates that—should positive, gentle methods prove ineffective—deterrent measures should be employed. Indeed, the role of reproach becomes essential when an individual remains impervious to compassionate reasoning, such that only a sharp verbal intervention or a form of "educational surgery" can steer them back toward rationality. This approach rests on the principle that whenever gentleness loses its corrective efficacy due to the subject's obstinacy, it must give way to corrective firmness; as stated in the narrations of the Commander of the Faithful (AS): "He who is not reformed by kind treatment is reformed by a beneficial chastisement" (Wasiti, 1376, p. 435). Thus, a typology of the contexts for reprimand in the words of the Commander of the Faithful (AS) essentially reveals the junctures where encouragement-based upbringing gives way to discipline involving chastisement, thereby safeguarding the moral integrity of the individual and society against erosion. This process stems not from anger, but from a guiding sense of responsibility aimed at restoring human dignity—compromised amidst the throes of moral lapses.

2. .Method

Employing a descriptive-analytical approach, this study seeks—through a meticulous examination of narrative layers, particularly the words of the Commander of the Faithful (AS)—to present a comprehensive typology of factors that provoke reproach and to elucidate the logic governing these pedagogical reactions; the aim is to determine the precise point at which the nature of reproach shifts from a mere tool of reprimand to an instrument of correction and discipline.

3 . Findings

Research findings indicate that these grounds can be categorized within a three-dimensional framework—comprising verbal, behavioral, and ethical dimensions—each of which contributes to the erosion of the individual's dignity and sanctity.

4 .Conclusion

A typological analysis of the grounds for censure within the narrative framework of *Nahj ul-Balagha* reveals that reprimand is not a random reaction but the consequence of an individual’s systematic departure from the orbit of rational moderation and divinely ordained behavioral patterns. Indeed, censure occurs when a series of reprehensible actions removes the individual from the protective umbrella of forgiveness and forbearance, thereby exposing them to reproach. This process of departure unfolds across three strategic layers: at the level of speech, vices such as lying, verbal abuse, and obstinacy—by eroding social capital and severing ties with collective wisdom—drive the individual into a state of blameworthy isolation. At the behavioral level, traits such as fault-finding, betrayal, lust for power, and materialism so severely undermine efficacy and human dignity that even perfunctory acts of worship cannot avert existential consequences or punitive reactions. Finally, at the ethical level, internal roots such as envy, anger, ignorance, and arrogance—by disrupting the balance of the soul’s faculties—divert the individual away from the path of truth. Thus, within this framework, censure serves as a gauge for measuring the extent of a person's deviation from divine standards; it marks the point where, by disregarding moral discipline and accountability, the individual erodes their sacred standing and steps outside the realm of divine mercy. Ultimately, the only way to safeguard one’s identity as a believer and return to the realm of silence and forgiveness is to revert to a model of ethics-based rationality and emotional regulation, guided by divine direction.

5. Authors' Contributions

Reza Ghasemi Nejad, corresponding author, topic selection, study, analysis, explanation, and drafting of the article

6 .Data Access Statement

The data are publicly accessible by referring to the link.

7. Ethical Considerations

The authors have avoided data falsification, distortion, plagiarism, and any research misconduct.

8. Funding

The article did not receive any specific financial assistance from funding institutions in the public, commercial, or non-profit sectors.

9. Conflict of Interest

The authors declared no conflicts of interest.

10. Announcement of the use of artificial intelligence tools in the article writing process

The ChatGPT artificial intelligence was used in the formal editing process of the article.

References

- Ibn Abi al-Hadid, Abd al-Hamid ibn Hibat Allah. (1404 AH). *Sharh Nahj al-Balagha li-Ibn Abi al-Hadid* [Commentary on Nahj al-Balagha by Ibn Abi al-Hadid]. 1st ed. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library.
- Ibn Abi Firas, Masud ibn Isa Varram. (1410 AH). *Majmu'eh-ye Varram: Adab va Akhlaq dar Islam (Tarjome-ye Tanbih al-Khawatir)* [Varram's Collection: Etiquette and Ethics in Islam (Translation of Tanbih al-Khawatir)]. Translated by Mohammad Reza Ataei. 1st ed. Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation.
- Ibn al-Athir, Mubarak ibn Muhammad. (1367 SH). *Al-Nihaya fi Gharib al-Hadith wa al-Athar*. 4th ed. Qom: Ismailian Printing Institute.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (1376 SH). *Al-Amali (li al-Saduq)*. 6th ed. Tehran: Ketabchi Publishing House.
- Ibn Shu'ba al-Harrani, Hasan ibn Ali. (1376 SH). *Tuhaf al-Uqul*. 6th ed. Tehran: Ketabchi Publishing House.
- Ibn Faris, Ahmad ibn Faris. (1404 AH). *Mu'jam Maqayis al-Lugha* [Dictionary of Linguistic Standards]. 1st ed. Qom: Islamic Propagation Office.
- Borujerdi, Agha Hossein. (1386 SH). *Manabe'-e Feqh-e Shi'e (Tarjome-ye Jame' Ahadith al-Shi'a)* [Sources of Shiite Jurisprudence: Translation of Jami' Ahadith al-Shi'a]. 1st ed. Tehran: Farhang-e Sabz Publications.
- Payandeh, Abolghasem. (1382 SH). *Nahj al-Fasaha: Majmu'e-ye Kalemat-e Qesar-e Hazrat-e Rasul (S)* [Nahj al-Fasaha: A Collection of the Prophet's Concise Sayings]. 4th ed. Tehran: Donyaye Danesh Publishing House.

- Tamimi Amidi, Abd al-Wahid ibn Muhammad. (1366 SH). *Tasنیف Ghorar al-Hikam wa Dorar al-Kalim* [Classification of the Pearls of Wisdom and Treasures of Words]. 1st ed. Qom: Office of Islamic Propagation.
- Hakimi, Mohammad Reza, Mohammad, and Ali. (1380 SH). *Al-Hayat*. Translated by Ahmad Aram. 1st ed. Tehran: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslami.

فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه
سال سیزدهم، شماره ۵۲، زمستان ۱۴۰۴
DOI: 10.22084/NAHJ.2026.32384.3279

(مقاله پژوهشی)

گونه‌شناسی بسترهای سرزنش‌پذیری در منظومه روایی با محوریت نهج‌البلاغه

رضا قاسمی‌نژاد[۱*]

دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۲/۰۴ بازنگری مقاله: ۱۴۰۴/۰۴/۳۱
پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۸/۱۴
(از ص ۱۰۱ تا ۱۲۵)

چکیده

در الگوی تعالی و تربیتی دینی، سرزنش به‌عنوان یک ساز و کار کنترلی دو وجهی شناخته می‌شود که در مرزِ باریک اصلاح‌گری و تخریب شخصیت قرار دارد. از یک‌سو، ملامت حکیمانه می‌تواند فرآیند تعالی‌بخشِ فرد را فعال کرده و به تعادل رفتاری منجر شود؛ و از سوی‌دیگر، اعمال ناصواب آن، مسیر بازسازی روانی را مختل کرده و به فروپاشی اخلاقی می‌انجامد. مسئلهٔ اساسی دراین پژوهش، شناسایی خاستگاه و عوامل ملامت‌آفرین است؛ به این معنا که در منظومهٔ روایی، چه کنش‌هایی زمینه‌ساز واکنش‌های سرزنش‌گرانه می‌شوند؟ این تحقیق به روش توصیفی- تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای و واکاوی در نصوص روایی بالاخص نهج‌البلاغه به‌دنبال تدوین یک گونه‌شناسی جامع از رفتارهایی است که فرد را در معرض نکوهش قرار می‌دهند. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که این بسترها، در یک ساختار سه‌بعدی شامل؛ گونه‌های گفتاری، رفتاری و اخلاقی قابل دسته‌بندی هستند که هر یک به نوعی موجبات زوال حریم حرمت فرد را فراهم می‌آورند.

کلید واژه‌ها: گونه‌شناسی، بسترها، سرزنش‌پذیری، منظومه روایی، نهج‌البلاغه.

۱. گروه معارف اسلامی، واحد شهرکرد، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، ایران
*: نویسنده مسئول
Email: r.ghaseminejad@iau.ac.ir

۱. مقدمه

تحلیل نظام‌مند رفتار انسان در نهج‌البلاغه نشان می‌دهد که بشر موجودی است در راه و همواره در معرض سیلان میان فضیلت و رذیلت؛ لذا خطا در این دستگاه فکری نه یک پایان، بلکه چالشی در مسیر صیرورت اخلاقی تلقی می‌شود. از آنجا که حوزه عصمت، آینهٔ منزّه از لغزش است، در لایه‌های دیگر بشری، خطا به‌عنوان یک واقعیت گریزناپذیر، نیازمند مدیریت اصلاحی است. در این چارچوب، سرزنش نه به‌عنوان یک بن‌بستِ رفتاری یا ابزار تحقیر، بلکه در مقام یک سازوکار ترمیمی و آخرین حلقه از زنجیرهٔ هدایت معنا می‌یابد. اگرچه در هندسهٔ سیرهٔ نبوی و علوی، اصل اساسی بر رحمتِ پیش‌دستانه و مدارای حداکثری استوار است، اما حکمت تربیتی ایجاب می‌کند که در صورت ناکارآمدی روش‌های ایجابی و نرم، از ابزارهای بازدارنده استفاده شود. در واقع، سرزنش‌پذیری زمانی به‌عنوان یک بستر ضروری فعال می‌شود که فرد در برابر منطق مهرآمیز دچار انسداد شده و تنها یک تکانهٔ کلامی یا جراحی تربیتی بتواند او را به مرزهای عقلانیت بازگرداند. این رویکرد، دقیقاً بر این قاعده استوار است که هرگاه نرم‌خویی (رِفق) به‌دلیل لجاجت فاعل، کارکرد تادیبی خود را از دست بدهد، قاطعیت اصلاح‌گرانه جایگزین آن می‌شود؛ چنان‌که در میراث روایتی از امیرالمومنین(ع) آمده است: «کسی که با خوش‌رفتاری اصلاح نشود، با کیفرِ نیکو اصلاح می‌گردد» (واسطی، ۱۳۷۶: ۴۳۵). بنابراین، گونه‌شناسی بسترهای سرزنش در کلام امیرالمؤمنین(ع)، در حقیقت کشفِ نقاطی است که در آن تربیتِ مبتنی بر تشویق جای خود را به تأدیبِ مبتنی بر تنبیه می‌دهد تا سلامتِ منظومهٔ اخلاقی فرد و جامعه از زوال مصون بماند. این فرآیند، نه از سرِ خشم، بلکه برخاسته از مسئولیتی هدایت‌گرانه است که هدف آن بازسازی کرامتِ آسیب‌دیدهٔ انسان در کشاکش لغزش‌هاست.

۱-۱. بیان مساله

مسئلهٔ این پژوهش بر این محور استوار است که در نظام تربیتی و سیرهٔ عملی روایی با محوریت نهج‌البلاغه، مرز دقیق میان مدارای کریمانه و سرزنش مصلحانه کجاست؟ اگرچه اصلِ حاکم بر رفتار علوی بر پایهٔ رحمت و کرامت بنا شده، اما واقعیت خطاپذیری انسان و بروز انحرافات رفتاری، گاه ملامت را به‌عنوان یک جراحی ضروری برای بازگرداندن فرد به مسیر درست ایجاب می‌کند. سئوال اساسی اینجاست که چه نوع کنش‌ها و در چه بسترهایی، فرد را از چترِ بخشش و سکوت خارج کرده و مستوجبِ واکنش‌های توبیخی می‌سازد؟ در واقع، نبودِ یک الگوی طبقه‌بندی‌شده از این رفتارها، درک ما را از نسبت میان قاطعیت و رحمت در اندیشهٔ دینی با ابهام مواجه می‌کند؛ از این‌رو، تحقیق حاضر با روش توصیفی–تحلیلی به‌دنبال آن است تا با واکاوی دقیق در لایه‌های روایی، به‌ویژه کلام امیرالمؤمنین(ع)، گونه‌شناسی جامعی از عوامل ملامت‌آفرین ارائه دهد و منطقِ حاکم بر این واکنش‌های تربیتی را تبیین نماید تا مشخص شود که در چه نقطه‌ای، سرزنش از یک ابزارِ توبیخی به یک ابزارِ اصلاحی و تأدیبی تغییر ماهیت می‌دهد.

۲-۱. پیشینهٔ پژوهش

در بررسی سوابق پژوهشی پیرامون موضوع سرزنش و ملامت، می‌توان تحقیقات انجام شده را در سه دستهٔ کلی طبقه‌بندی کرد؛ دسته‌ی نخست، پژوهش‌هایی هستند که به بررسی مبانی اخلاقی «نفس لوامه» و ملامت خویشتن در متون قرآنی و عرفانی پرداخته‌اند که از آن جمله می‌توان به کتاب «اخلاق در قرآن» (۱۳۸۰) اثر آیت‌الله مصباح یزدی و مقاله «نقش نفس لوامه در تربیت اخلاقی» (۱۳۸۶) از محمدرضا جباران اشاره کرد؛ این آثار بیشتر بر خودسازی درونی و وجدان اخلاقی تمرکز دارند. دسته‌ی دوم، تحقیقاتی را شامل می‌شود که در حوزه «شیوه‌های تربیتی معصومین(ع)» نگاشته شده‌اند؛ آثاری همچون «سیره تربیتی پیامبر و اهل‌بیت(ع)» (۱۳۸۰) به قلم سیدعلی حسینی‌زاده و کتاب «روش‌های تربیتی در سیره معصومان(ع)» (۱۳۸۵) از محمدرضا مطهری، ملامت را به‌عنوان ابزاری ثانویه در کنار سایر روش‌ها مورد اشاره قرار داده‌اند، اما به گونه‌شناسی دقیق رفتارهای زمینه‌ساز نپرداخته‌اند. دستهٔ سوم، آثار مربوط به «آداب معاشرت و اخلاق اجتماعی» هستند که در آن‌ها رذایلی چون غیبت یا تفاخر به‌عنوان عوامل نکوهش معرفی شده‌اند؛ کتاب‌هایی مانند «آداب معاشرت در اسلام» (۱۳۸۱) از جواد محدثی و پژوهش‌های مربوط به «آسیب‌شناسی روابط اجتماعی در روایات» (۱۳۸۷) از ناصر رفیعی نمونه‌هایی از این دست هستند. با این‌وجود، واکاوی پیشینه‌ها نشان می‌دهد که تاکنون پژوهشی مستقل با تمرکزِ محوری بر «استخراجِ نظام‌مندِ بسترهای سرزنش‌پذیری» بر پایه منظومهٔ روایی صورت نگرفته است؛ به‌گونه‌ای‌که بتواند رفتارهای ملامت‌خیز را در یک ساختار جامع و طبقه‌بندی شده (گونه‌شناسی) ارائه دهد. لذا نوآوری پژوهش حاضر در این است که برخلاف آثار گذشته، سرزنش را نه به‌عنوان یک گزارهٔ اخلاقی محض، بلکه به‌عنوان یک «واکنشِ قاعده‌مندِ تربیتی» به کنش‌های خاص فردی و اجتماعی موردبررسی قرارداده و برای نخستین بار به تدوین گونه‌های مختلف این بسترها در لایه‌های گفتاری و رفتاری واخلاقی براساس روایات با محوریت نهج‌البلاغه می‌پردازد.

۳-۱. ضرورت پژوهش

این پژوهش از آن رو حائز اهمیت است که درک ناصواب از ماهیت سرزنش در سیره علوی می‌تواند منجر به خلط میان توهین تخریبی و تأدیب اصلاح شده و چهره‌ای نادقیق از نظام تربیتی اسلام ارائه دهد؛ لذا تبیین علمی این مرزها برای پیشگیری از سوءبرداشت‌های اخلاقی و مدیریتی الزامی است. علاوه‌براین، با توجه به نیاز مبرم جامعهٔ امروز به الگوهای کارآمد در مواجهه با لغزش‌های فردی و اجتماعی، شناسایی دقیق بسترهای سرزنش‌پذیری به مربیان و مدیران کمک می‌کند تا توازن میان رأفت و قاطعیت را به‌درستی برقرار کرده و بدانند در چه زمانی سکوت، تضییع حق و در چه زمانی ملامت، عینِ عدالت است. از سوی دیگر، فقدان یک الگوی طبقه‌بندی‌شده و روشمند از محرک‌های ملامت در نهج‌البلاغه، خلئی نظری در مطالعات نهج‌البلاغه‌پژوهی ایجاد کرده است که این تحقیق با ارائه یک گونه‌شناسی منسجم، منطقِ حاکم بر جراحی‌های کلامی امام(ع) را به‌عنوان یک استراتژی حکیمانه برای صیانت از ارزش‌های

انسانی آشکار می‌سازد تا از استحاله و سقوط اخلاقی در پوشش مدارای بی‌جا جلوگیری شود. بنابراین، ضرورت این تحقیق نه تنها در بازخوانی متون کهن، بلکه در استخراج ضوابط عملی برای مدیریتِ رفتارهای نابهنجار در دنیای معاصر نهفته است.

۲. بحث

۲-۱. مفهوم‌شناسی

واژۀ سرزنش در لسان روایات با واژگانی نظیر «ملامت» و ریشه لغوی «لوم» پیوند خورده است. در منابع لغوی، ملامت به معنای نکوهش، ذم، عیب‌جویی و در تقابل با ستایش (مدح) تبیین شده است (قرشی، ۱۳۷۷: ۱۴۵). لغت‌شناسان «لَوْم» را معادل ملامت دانسته و «مُلیم» را به فردی که مستحق سرزنش است، اطلاق کرده‌اند (صاحب بن عباد،۱۴۱۴ق: ۲۴۸). همچنین در تاج‌العروس، «لَوَم» به کثرتِ عذل و تکرار در نکوهش معنا شده و با استناد به مفهوم قرآنی، نفس لوامه، آن را مرتبه‌ای از کمالِ نفسانی دانسته‌اند که در صورت ارتکاب مکروهات، فرد را مورد توبیخ قرار می‌دهد؛ در این کاربرد، «لوّامه» بر صیغه مبالغه، بیانگر کثرت سرزنش‌گری و «مستلیم» نشان‌گر استحقاق سرزنش است (زبیدی، ۱۴۱۴ق: ۱۵۷). در تبیین اصطلاحی، ملامت بر کنشی اطلاق می‌گردد که طی آن، فردی به‌سبب ناکامی در دستیابی به اهداف، ارتکاب افعال ناپسند و یا برخورداری از عیوب و نقایص مورد نکوهش قرار می‌گیرد؛ این کنش می‌تواند معطوف به غیر (دیگری) و یا معطوف به خویشتن (خودسرزنشی) باشد (قائدی مقدم، ۱۳۸۲: ۱۲۷).

۲-۲. گونه شناسی بسترهای سرزنش‌پذیری

در نظام تربیتی اسلام، سرزنش نه یک کنش تصادفی، بلکه واکنشی قانونمند است که باید بر پایه‌های مشخصی استوار باشد. از این‌رو، شناخت دقیق ریشه‌ها و بسترهای سرزنش‌پذیری در روابط انسانی، اهمیتی اساسی دارد؛ چراکه به افراد، معیاری هوشمندانه می‌بخشد تا در تعامل با هم‌نوعان، مرزهای اصلاح‌گری را بازشناسند و از کارکردهای تربیتی این سازوکار در مسیر رشد بهره‌مند شوند. براساس آموزه‌های وحیانی و سیره معصومین(ع) به‌ویژه امیرالمؤمنین(ع) در نهج البلاغه، خاستگاه‌های سرزنش را می‌توان در سه بخش اصلی دسته‌بندی کرد:

نخست، گونه‌های گفتاری که ریشه در کلام و بیان فرد دارد؛ دوم، گونه‌های رفتاری که ناشی از بروز ویژگی‌های درونی در قالب کنش‌های ناپسند بیرونی است؛ و سوم، گونه‌های اخلاقی که از رذایل پایدار در شخصیت فرد نشأت می‌گیرد. بر این اساس، تحلیل بسترهای سرزنش در این سه بخش، چارچوبی دقیق برای مسیر رشد و تعالی فردی فراهم می‌سازد.

۱-۲-۲. گونه‌های گفتاری

۱-۱-۲-۲. تک‌رأیی در تصمیم‌گیری وگسست از خرد جمعی

استبداد به رای و خودمحوری ازجمله رفتارهای آسیب‌زایی هستند که فرد را در معرض ملامت قرار می‌دهند. مشورت نه تنها ابزاری برای موفقیت، بلکه راهکاری بنیادین برای پیشگیری از سرزنش‌های ناشی از شکست‌های نسنجیده در مقاطع حساس زندگی نظیر ازدواج و انتخاب شغل است. امام علی(ع) در تبیین عواقب خودرایی می‌فرمایند: «**مَنِ اسْتَبَدَّ بِرَأْيِهِ هَلَكَ وَ مَنْ شَاوَرَ الرِّجَالَ شَارَكَهَا فِي عُقُولِهَا**؛ هر کس مستبد به رأی شد به هلاکت رسید و هر کس با مردم مشورت کرد خود را شریک عقل آنان نمود» (حمکت/۱۶۱). این سازوکار تربیتی، انسان را در دژی نفوذناپذیر قرار می‌دهد؛ چنان‌که رسول اکرم(ص) فرمودند: «**الْمُشَاوَرَةُ حِصْنٌ مِنَ النَّدَامَةِ وَ أَمْنٌ مِنَ الْمَلَامَةِ**» (پاینده، ۱۳۸۲: ۱۲۴)؛ مشاوره به منزله قلعه‌ای است که انسان را از پشیمانی و از سرزنش و ملامت بعدی، ایمن می‌سازد بر این اساس، مشورت‌کننده حتی در صورت بروز خطا، از جایگاه ملامت دور است زیرا وظیفه عقلانی خود را در مشارکت‌جویی به انجام رسانده است. چنان‌که امام کاظم(ع) در تبیین این حقیقت می‌فرمایند: «**مَنِ اسْتَشَارَ لَمْ يَعْدَمْ عِنْدَ الصَّوَابِ مَادِحاً، وَ عِنْدَ الْخَطَإِ عَاذِراً**؛ هر کس مشورت کند، اگر کارش درست باشد، مورد مدح قرار می‌گیرد و اگر نادرست باشد، معذور است» (مکی، ۱۳۷۹: ۳۴). از این‌رو، در گونه‌شناسی رفتارهای ایمن، مشورت به‌عنوان عاملی پیشگیرانه شناخته می‌شود که فرد را از گزند سرزنش‌های ناشی از انتخاب‌های نسنجیده در امان می‌دارد؛ چرا که به فرموده امام علی (ع): «**لَا نَدِمَ مَنِ اسْتَشَارَ**؛ کسی که مشورت می‌کند، پشیمان نمی‌شود» (طوسی، ۱۴۱۴ق: ۲۴۱).

۲-۱-۲-۲. افشای اسرار

رازداری به معنای صیانت هوشمندانه از اموری است که آشکار شدنش منجر به فساد و ضرر فردی یا اجتماعی می‌گردد. این ضرورت، سراسر ابعاد زندگی ازجمله مسائل شخصی، خانوادگی، سیاسی، اقتصادی و نظامی را در بر می‌گیرد و رعایت محدودیت‌های دقیق گفتاری در این زمینه‌ها از صفات مؤمنان حقیقی شمرده می‌شود (یوسفیان، ۱۳۷۶: ۱۵۷). در مقابل، افشای عیوب مؤمنان نیز در زمره بسترهای سرزنش‌پذیر قرار دارد که نه تنها ملامت الهی، بلکه اعتراض و سلب اعتماد عمومی را به‌دنبال دارد؛ به گونه‌ای‌که روایات، خیر دنیا و آخرت را در کتمان سر و افشای آن را سراسر شر می‌دانند (شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق: ۳۲۴). با این حال، نخستین مسئول حفظ حریم، خود فرد است و اگر کسی در نگهداری راز خویش ناتوان باشد، در صورت افشا توسط دیگران، خود او مستحق سرزنش است نه افشاکننده؛ چنان‌که امیرمؤمنان (ع) می‌فرمایند: «**مالُمْتُ احَداً عَلی اذاعَةِ سِرّی اذْكُنْتُ بِهِ اضْيَقُ**»؛ هرگز کسی را بر افشای سرم سرزنش نمی‌کنم در موقعی که خودم در کتمان و کنترل آن عاجز هستم (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۱/۷۲)؛ فرجام این رویکرد در کلام علوی چنین ترسیم شده است: «**انْجَحُ الْأُمُورِ ما احاطَ بِهِ الْكِتْمانُ**» (آمدی، ۱۳۶۶: ۲۱۱/۱)؛ موفق‌ترین کارها آن است که پنهان‌کاری آن را فرا گیرد (همان). بنابراین، پایبندی به خرد جمعی و انضباط در گفتار، مانعی استوار در برابر دشمنی‌ها و بسترهای ملامت‌خیز ایجاد می‌کند.

۳-۱-۲-۲. زبان آزاری

انسان با بهره‌گیری از قدرت بیان، اندوخته‌های درونی خود را آشکار ساخته و از سخن به‌عنوان پلی برای پیوند میان اندیشه‌ها استفاده می‌کند. با وجود فواید بی‌شمار زبان در گسترش علوم و معارف، این عضو می‌تواند منشأ زیان‌های مادی و معنوی جبران‌ناپذیری باشد. از آفات زبان که منجر به ملامت فرد می‌شود، می‌توان به دشنام، اهانت و تمسخر اشاره کرد. حضرت علی(ع) در تبیین کمترین آسیب زبان‌آوری بیهوده می‌فرمایند: «**اجتَنِبِ الهَذَرَ، فأیسَرُ جِنایَتِهِ المَلامَةُ**»؛ از یاوه‌گویی بپرهیز؛ زیرا کمترین زیان آن، سرزنش است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج۲، ص۲۰۳). عادت به سرزنشگری مداوم نیز از آفات جدی زبان محسوب می‌شود که با تضعیف موقعیت دیگران، زمینه‌های برخورد خصمانه را فراهم می‌آورد. اگرچه گاهی تذکر ضرورت می‌یابد، اما زیاده‌روی در آن اثر معکوس داشته و منجر به شعله‌ور شدن آتش لجاجت و تخریب شخصیت می‌گردد. بدزبانی بیشترین آسیب را متوجه خود فرد ساخته و با از بین بردن حرمت و آبرو، پیوندهای برادری را سست می‌کند؛ چنان‌که در کلام علوی آمده است: «**سُوْءُ الْمَنْطِقِ یُزْرِي بِالْقَدرِ وَ یُفْسِدُ الأُخُوَّةَ**»؛ بدگویی و هرزه‌گویی قدر و منزلت انسان را پایین می‌آورد و اخوت را از بین می‌برد (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۱۲۹/۴). در مقابل، انضباط گفتاری و حُسن کلام، سپری در برابر ملامت‌های اجتماعی است: «**عَوِّد لِسانَكَ حُسْنَ الْكَلامِ تَأْمَنِ الْمَلام**»؛ زبانت را به زیباگویی عادت ده تا از سرزنش در امان بمانی (همان: ۳۳). به این‌ترتیب، با مهار زبان و عادت دادن آن به زیباگویی، نه تنها پیوندهای اجتماعی و برادری تقویت می‌شود، بلکه فرد با بستن مسیرهای نفوذِ بدگویی و هرزه‌گویی، پرخاشگری، خود را در حصاری ایمن از سرزنش‌های دنیوی و اخروی قرار می‌دهد.

۴-۱-۲-۲. دروغ‌گویی

ارزشمندترین دارایی یک جامعه، اطمینان دوسویه و آرامش خاطر همگانی است؛ اما دروغ، پیمان‌شکنی و فریب، این سرمایه را به نابودی می‌کشانند. دروغ از ناپسندترین کاستی‌ها و سرچشمه بسیاری از تباهی‌هاست که هم خود این رفتار و هم گوینده آن، از سوی پروردگار و مردم سرزنش می‌شوند. یکی از پیامدهای اصلی دروغ‌گویی در پهنه زندگی جمعی، از بین رفتن اعتماد عمومی است؛ به‌گونه‌ای‌که حتی توانمندی‌های فرد دروغ‌گو به سبب بدگمانی جامعه، کارایی خود را از دست می‌دهد. امیرمؤمنان(ع) در تبیین فرجام این زشتی می‌فرمایند: «**عاقِبَةُ الْكِذْبِ مَلامَةٌ وَ نَدامَةٌ**؛ سرانجام دروغ‌گویی، سرزنش و پشیمانی است» (آمدی، ۱۳۶۶: ۶۳/۴)، اهل بیت(ع)، نیز دروغ را عامل رسوایی دروغگو دانسته‌اند. طبق روایات، بر پایه روایات، خداوند فراموشی را در نهاد دروغ‌گو قرار داده است تا با تناقض‌گویی، زمینه افشای رازهای درونی و رسوایی او فراهم آید (کلینی،۱۴۰۷ق: ۱۲۴/۳). از دیدگاه بررسی رفتاری، دروغ‌گو به سبب واژگون نشان دادن راستی، شایستگی دوستی را ندارد. حضرت علی(ع) در سخنان گهربار خویش، دروغ‌گو را به سراب مانند کرده و می‌فرمایند: «**ایاك و مصادقة الكذاب فانه كالسراب، یقرب علیك البعید، و یبعد علیك القریب**؛ از دوستی با دروغ‌گو بپرهیز که او همچون سراب است، دور را در نظر تو نزدیک و نزدیک را

دور می‌سازد» (حکمت/۳۸). این رفتار دوگانه سرانجام با آشکار شدن راستی، به سرزنش دیگران می‌انجامد.

۲-۲-۲. گونه‌های رفتاری

۱-۲-۲-۲. دنیاپرستی

نوع مواجهه انسان با جهان مادی، تعیین‌کننده تراز ارزشی و جایگاه اخلاقی اوست. اگر مادی‌گرایی افراطی هدف نهایی قرار گیرد، مفاهیم متعالی همچون دین و حقیقتِ انسانی در مسلخ این رویکرد قربانی می‌شوند و فرد را مستحق سرزنش می‌سازند. حضرت علی(ع) با تمثیلی دقیق در این باره می‌فرمایند: «**مَثَلُ الدُّنْیا کَمَثَلِ الْحَیَّةِ لَیِّنٌ مَسُّهَا وَ السَّمُّ النَّاقِعُ فِی جَوْفِهَا، یَهْوِی اِلَیْهَا الْغَرُّ الْجَاهِلُ وَ یَحْذَرُهَا ذُواللُّبِّ الْعاقِلُ**؛ داستان دنیا چون مار است که لمس آن نرم، ولی درونش زهر کشنده است؛ نادانِ فریب‌خورده به‌سوی آن می‌رود و خردمندِ دوراندیش از آن دوری می‌گزیند» (حکمت/۱۱۹).تاریخ گواه است که طمع سلاطین و غرق شدن در مادی‌گرایی، ریشه جنایات و سقوط آنان بوده که در قرآن نیز به آن اشاره شده است (دهر/۲۷). در واقع، این دلبستگیِ بیمارگونه به مادیات، سرآغاز تمام فتنه‌ها و رنج‌های بشری است (نوری، ۱۴۰۸ ق: ۱۴/۳)، اما اسلام هرگز به معنای کناره‌گیری مطلق از زندگی نیست؛ چنان‌که پیامبر اکرم(ص) صراحتاً فرمودند: «**لا رَهْبَانِیَّةَ فِی الاسْلامِ**؛ در اسلام انزواطلبی و رهبانیت وجود ندارد» (بروجردی، ۱۳۸۶: ۶۴/۳). بنابراین، نکوهشِ دنیا متوجه کسانی است که آن را هدف پنداشته‌اند، نه کسانی که از آن به‌عنوان گذرگاه و ابزاری برای تکامل بهره می‌برند. امام علی(ع) در مواجهه با خانه وسیع یکی از یارانشان، ضمن تأیید بر لزوم آبادانی آخرت، فرمودند اگر از این امکانات برای میهمان‌نوازی، صله‌رحم و ادای حقوق استفاده شود، فرد به وسیله همین دنیا به آخرت دست یافته است: «**وَ بَلَی اِنْ شِئْتَ بَلَغْتَ بِهَا الْآخِرَةَ تُقْرِی فِیهَا الضَّیْفَ، وَ تَصِلُ فِیهَا الرَّحِمَ... فَاِذا اَنْتَ قَدْ بَلَغْتَ بِهَا الْآخِرَةَ**»: آری اگر بخواهی به‌وسیله این خانه به منزل وسیع آخرت برسی در این خانه میهمانی کن، صله رحم به‌جای آور، ... در این صورت به سبب این خانه به آخرت دست یافته‌ای (خطبه/۲۰۹).

۲-۲-۲-۲. خودکم‌بینی

یکی از عوامل اساسی در انحرافات روانی و اختلالات شخصیتی، احساس خودکم‌بینی (عقدهٔ حقارت) است، این گره روانی که ریشه بسیاری از افسردگی‌هاست فرد را در حصاری از احساس ناتوانی و شکست محبوس می‌کند، فرد مبتلا چون خود را ناتوان از حل چالش‌ها می‌بیند برای صیانت از باقی‌مانده عزت‌نفس خود به رفتارهای واکنشی همچون تندی و بی‌ادبی و بدگویی روی می‌آورد، این افراد به جای رقابت سالم غالباً از کارهای بزرگ کناره‌گیری می‌کنند اما هم‌زمان از پیشرفت دیگران دچار اضطراب می‌شوند، لذا برای خنثی‌کردن این فشار درونی به تحقیر و سرزنش اطرافیان پناه می‌برند تا با پایین کشیدن دیگران خود را به‌طور کاذب بالا ببرند، حضرت علی(ع) در تحلیلی عمیق از این رفتار می‌فرمایند «**ذُوُو الْعُیُوبِ یُحِبُّونَ إِشَاعَةَ مَعَایِبِ النَّاسِ لِیَتَّسِعَ لَهُمُ الْعُذْرُ فِی مَعَایِبِهِمْ** (کسانی که دارای عیوب و نقایصی هستند دوست دارند عیوب مردم را شایع کنند تا راه عذر آوردنشان برای توجیه عیوب‌شان گسترده‌تر باشد)»

(واسطی، ۱۳۷۶: ۳۱/۴)، این نوع فرافکنی زمانی شدت می‌یابد که شخص در رسیدن به اهدافش ناکام می‌ماند، برای مثال شکست در امتحانات را به گردن طراح سؤال می‌اندازد یا برای جبران احساس خودکم‌بینی ارزش فرد موفقی را با تمسخر پایین می‌آورد، پیامبر اکرم(ص) در نکوهش این رفتار می‌فرمایند «أَذَلُّ النَّاسِ مَنْ أَهَانَ النَّاسَ (خوارترین مردم کسی است که مردم را تحقیر می‌کند)» (شهید اول، ۱۴۰۷ ق: ۲۳۰/۳)، در نهایت وقتی انسان درک درستی از جایگاه والای انسانی خود نداشته باشد نه تنها راه پیشرفت را بر خود می‌بندد بلکه به سبب فقدان اعتمادبه‌نفس به عنصری آسیب‌رسان تبدیل می‌شود که سعی می‌کند دیگران را نیز با خود به قعر ناکامی بکشاند.

۳-۲-۲-۲. سوءظن

بدبینی و سوءظن از رذایل اخلاقی است که باعث می‌شود انسان گفتار و رفتار دیگران را بر جهت منفی حمل کند، این نگرش بیمارگونه ریشه بسیاری از اختلافات و بی‌اعتمادی‌هاست، زیرا فرد بدبین با ذهنی آشفته به دیگران تهمت می‌زند و با سرزنش آن‌ها به دنبال آرامشی کاذب است، حضرت علی(ع) در این باره می‌فرمایند «ضَعْ أَمْرَ أَخِيكَ عَلَى أَحْسَنِهِ حَتَّى يَأْتِيَكَ مِنْهُ مَا يَغْلِبُكَ... (کار برادرت را بر بهترین وجه حمل کن تا زمانی که خلاف آن ثابت شود)» (شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق: ۲۳۴/۳)، همچنین ایشان تکرار سرزنش را نشانه بدگمانی دانسته و می‌فرمایند «كَثْرَةُ الْعِتَابِ تُؤْذِنُ بِالارْتِيَابِ (سرزنش زیاد، نشان‌دهندهٔ بدبینی است)» (تمیمی‌آمدی، ۱۳۶۶: ۵۹۷/۴)، استمرار این روحیه باعث از بین رفتن صلح و دوستی می‌شود، چنان‌که در روایتی دیگر از ایشان آمده است «مَنْ غَلَبَ عَلَيْهِ سُوءُ الظَّنِّ لَمْ يَتْرُكْ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ خَلِيلٍ صُلْحاً (هر کس بدگمانی بر او غلبه کند، دوستی برایش باقی نمی‌ماند)» (آمدی، ۱۳۶۶: ۴۲۵/۵).

۴-۲-۲-۲. ریاست طلبی

ریاست فردی که شایسته نیست بر خلاف عقل و دین است و باعث نافرمانی خداوند می‌شود، پیامبر اکرم(ص) می‌فرمایند «أَوَّلُ مَا عُصِيَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى بِسِتِّ خِصَالٍ حُبُّ الدُّنْيَا وَ حُبُّ الرِّئَاسَةِ (خداوند نخستین‌بار به خاطر شش خصلت از جمله ریاست‌طلبی نافرمانی شد)» (ابن‌بابویه، ۱۳۸۲: ۸۵/۴)، این رذیله باعث نابودی فرد و فراهم شدن زمینه اهانت مردم به او می‌شود زیرا وقتی شخص تخصص ندارد نمی‌تواند وظایفش را انجام دهد و مورد انتقاد قرار می‌گیرد، امام علی(ع) می‌فرمایند «ثَمَانِيَةٌ إِنْ أُهِينُوا فَلَا يَلُومُوا إِلَّا أَنْفُسَهُمْ... وَ الْجَالِسُ فِي مَجْلِسٍ لَيْسَ لَهُ بِأَهْلٍ (هشت نفر اگر مورد اهانت قرار گرفتند جز خود را سرزنش نکنند... و کسی که در جایی بنشیند که شایسته‌اش نیست)» (ابن‌بابویه، ۱۴۱۳ ق: ۱۴۵/۳)، ریاست‌طلب برای حفظ قدرت ممکن است دست به هر گناهی بزند و در نهایت دچار پشیمانی و خشم الهی شود پیامبر اکرم(ص) در این باره می‌فرمایند «أَوَّلُهَا مَلَامَةٌ وَ ثَانِيهَا نَدَامَةٌ وَ ثَالِثُهَا عَذَابُ يَوْمِ الْقِيَامَةِ (اولین مرحله ریاست سرزنش، دوم پشیمانی و سوم عذاب قیامت است)» (پاینده، ۱۳۸۲: ۳۴۷).

۵-۲-۲-۲. خود عامل نبودن

دین اسلام بر همراهی علم با عمل تأکید فراوان دارد و تضاد میان گفتار و کردار را به‌شدت نکوهش می‌کند. حضرت علی(ع) عالم بی‌عمل را از نادان سرگردان بدتر دانسته و می‌فرمایند «إِنَّ الْعَالِمَ الْعَامِلَ بِغَيْرِ عِلْمِهِ كَالْجَاهِلِ الْحَائِرِ الَّذِي لَا يَسْتَفِيقُ مِنْ جَهْلِهِ بَلِ الْحُجَّةُ عَلَيْهِ أَعْظَمُ وَ الْحَسْرَةُ لَهُ أَلْزَمُ وَ هُوَ عِنْدَ اللَّهِ أَلْوَمُ (عالمی که به علمش عمل نکند، همچون نادان سرگردانی است که از جهلش بیدار نمی‌شود، بلکه حجت بر او تمام‌تر، اندوهش پایدارتر و نزد خدا سزاوارتر به ملامت است)» (خطبه/۱۱۰). پیامبر اکرم(ص) نیز در سفارشی به ابوذر می‌فرمایند «يَا أَبَا ذَرٍّ مَنْ وَافَقَ قَوْلُهُ فِعْلَهُ فَذَاكَ الَّذِي أَصَابَ حَظَّهُ وَ مَنْ خَالَفَ قَوْلُهُ فِعْلَهُ فَإِنَّمَا يُوَبِّخُ نَفْسَهُ (ای ابوذر، هر کس گفتارش با کردارش یکی باشد، به بهره خود رسیده و هر کس گفتارش با عملش سازگار نباشد، در حقیقت خود را سرزنش می‌کند)» (فیض‌کاشانی، ۱۴۰۶: ۱۸۷/۳). در واقع، کسی که نسخه شفابخش علم را دارد اما به آن عمل نمی‌کند، مانند بیماری است که دستور پزشک را نادیده گرفته و در نهایت با تداوم بیماری، کسی جز خود را نباید سرزنش کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹: ۱۸۴).

۶-۲-۲-۲. نافرمانی از امر ولی خدا

نیاز به نظم و مدیریت اجتماعی امری بدیهی است و حکومت اصالتاً متعلق به خداوند است که از طریق برگزیدگانش (پیامبران و اهل بیت) تحقق می‌یابد. بر این اساس، سرپیچی از حکومت الهی و ولایی، نافرمانی از خدا و موجب انحراف است که مستحق سرزنش می‌باشد. امام علی(ع) در مذمت کسانی که از امام خود دور شده و از او فاصله گرفته اند، هشدار می‌دهند: «...وَ لَا تَصَدَّعُوا عَنْ سُلْطَانِكُمْ فَتَذُمُّوا غِبَّ فِعَالِكُمْ (از گرد امام خود پراکنده نشوید که عاقبتِ کارهایتان، خویشتن را سرزنش خواهید کرد)» (خطبه/۱۸۷). یکی از پررنگ‌ترین مضامین نهج‌البلاغه، سرزنش یارانی است که در امر ولایت نافرمانی می‌کردند؛ امام (ع) این تفرقه و عصیان را عامل شکست در برابر سپاه معاویه می‌دانستند، چرا که دشمن در باطل خود متحد بود و یاران ایشان در حق، پراکنده. ایشان با دلی پرخون می‌فرمایند: «...بِمَعْصِيَتِكُمْ إِمَامَكُمْ فِي الْحَقِّ وَ طَاعَتِهِمْ إِمَامَهُمْ فِي الْبَاطِلِ... الهی من از اینان ملول شده‌ام و آنان از من... پس بهتر از اینان را به من عنایت کن» (خطبه/۲۵). همچنین در خطبه ۲۷، ایشان به‌شدت کسانی را که با ترک جهاد و بی‌توجهی به دستور رهبر، راه را برای هجوم دشمن و غارت اموال و هتک حرمت زنان (مسلمان و معاهد) باز گذاشتند، ملامت کرده و می‌فرمایند که هر ملتی در درون خانه‌اش مورد هجوم قرار گیرد، ذلیل خواهد شد. ایشان با بیان فجایع حمله لشکر شام به شهر انبار و ربودن زیورآلات زنان، یاران سست‌عنصر خود را که با مسئولیت‌ناپذیری باعث چنین ذلتی شدند، توبیخ می‌نمایند. در واقع، امام(ع) هشدار می‌دهند که نتیجه نافرمانی از رهبری عادل، چیزی جز خواری، از دست رفتن سرزمین‌ها و پشیمانیِ همراه با سرزنش نخواهد بود.

۷-۲-۲-۲. خیانت

رعایت امانت در فرهنگ اسلامی یک اصل فراگیر و همیشگی است که هیچ استثنایی را برنمی‌تابد؛ به طوری که خیانت در امانت نه تنها موجب رسوایی و سرزنش اجتماعی در دنیا می‌شود، بلکه از بدترین

گناهان و مایه خشم الهی به شمار می‌رود. امیرالمؤمنین (ع) در این باره می‌فرمایند: «إِيَّاكَ وَ الْخِيَانَةَ فَإِنَّهَا شَرُّ مَعْصِيَةٍ وَ إِنَّ الْخَائِنَ لَمُعَذَّبٌ بِالنَّارِ عَلَى خِيَانَتِهِ؛ از خیانت بپرهیز که بدترین گناه است و خائن به سبب خیانتش در آتش عذاب می‌شود» (نوری، ۱۴۰۸ ق: ۱۹۷/۵). این برخورد تند نشان‌دهنده آن است که خیانت در هر سطحی، روح اعتماد را در جامعه نابود کرده و ترس و ناامنی به بار می‌آورد. سخت‌گیری امام علی(ع) در حفظ بیت‌المال چنان بود که حتی در برابر نزدیکان خود نیز ذره‌ای مسامحه نمی‌کردند. وقتی دختر ایشان گردن‌بندی را به‌صورت امانت تضمینی برای زینت عید از خزانه گرفت، ایشان مسئول بیت‌المال را به‌شدت سرزنش کردند و به دخترشان فرمودند: « لَوْ لَا أَنَّهَا كَانَتْ عَارِيَّةً مَضْمُونَةً مُؤَدَّاةً لَكَانَتْ إِذَنْ أَوَّلَ هَاشِمِيَّةٍ قُطِعَتْ يَدُهَا فِي سَرِقَةٍ؛ اگر این گردن‌بند به‌صورت عاریه و با ضمانت نبود، نخستین بانوی هاشمی بودی که به جرم دستبرد به بیت‌المال مجازات می‌شدی» (شیخ طوسی، ۱۳۶۵: ۱۵۱/۱۰)؛ این سیره نشان می‌دهد که در نگاه ایشان، هیچ‌کس در برابر اموال عمومی مصونیت ندارد. حضرت در برخورد با کارگزاران خائن نیز با قاطعیتی بی‌نظیر عمل می‌کردند؛ چنان‌که در نامه‌ای تند به منذر بن جارود، او را به‌خاطر سوءاستفاده از مقامش سرزنش کرده و فرمودند: «لَجَمَلُ أَهْلِكَ وَ شِسْعُ نَعْلِكَ خَيْرٌ مِنْكَ؛ شتر خانواده‌ات و بند کفشت از تو بهتر است» (نامه/۷۱) و تأکید کردند کسی که در امانت خیانت کند، صلاحیت هیچ مقام و مسئولیتی را ندارد. همچنین در نامه ۴۱ نهج‌البلاغه، خطاب به کارگزاری که اموال بیوه‌زنان و یتیمان را غارت کرده بود، فرمودند: «فَاخْتَطَفْتَ مَا قَدَرْتَ عَلَيْهِ مِنْ أَمْوَالِهِمُ الْمَصُونَةِ لِأَرَامِلِهِمْ وَ أَيْتَامِهِمُ اخْتِطَافَ الذِّئْبِ الْأَزَلِّ دَمِيَةَ الْمِعْزَى الْكَسِيرَةَ؛ آنچه توانستی از اموالی که برای بیوه‌زنان و یتیمان نگهداری می‌شد ربودی، مانند گرگ تیزرو که بزغاله مجروح از پا افتاده را برباید». ایشان در ادامه با توبیخی تکان‌دهنده پرسیدند: «آیا به قیامت ایمان نداری و از حساب خدا نمی‌ترسی؟ چگونه خوردن و آشامیدن مالی را که می‌دانی حرام است، بر خود گوارا می‌دانی؟» روایات حضرت علی(ع) بر ضرورت حیاتی امانت‌داری تأکید دارد و ایشان خائنان به بیت‌المال را به تندی ملامت و تهدید می‌کردند؛ چراکه بی‌توجهی به فساد کارگزاران، اعتماد عمومی را ویران کرده و مردم را به کل نظام حاکم بدبین می‌کند. از آنجا که خیانت‌های سیاسی مانند جاسوسی و تبانی با دشمن می‌تواند سرنوشت یک ملت را به نابودی بکشاند، بر هر سیاست‌مداری واجب است که با مراقبتی دائمی، خود را از آلودگی به این گناه بزرگ و ملامت خداوند و مردم مظلوم مصون بدارد (نامه/۴۱).

۸-۲-۲-۲. خود را در معرض تهمت قرار دادن

قاعده پرهیز از مواضع تهمت از سازوکارهای کلیدی اسلام برای حفظ سرمایه اجتماعی و سلامت روانی جامعه است. بر اساس این اصل، اگرچه سوءظن نسبت به دیگران نهی شده، اما هر فرد موظف است رفتارهای خود را به‌گونه‌ای مدیریت کند که زمینه‌ساز بدبینی نشود. امیرالمؤمنین(ع) با بیان اینکه «نباید حیثیت خود را هدف تیرهای سخن مردم قرار داد» (نامه/۶۹)، تأکید و می‌فرمایند که «هر کس خود را در جایگاه تهمت قرار دهد، نباید بدگمان به خویش را سرزنش نماید» (حکمت/۱۵۹)؛ چراکه بی‌توجهی به بازتاب اجتماعی رفتار، فضای اعتماد عمومی را آلوده می‌کند. در حکمرانی دینی نیز امام علی(ع) به مالک

اشتر دستور می‌دهند که در صورت بروز بدبینی میان مردم، مدیر باید با تبیین صادقانه و ارائه عذر، گره‌های ذهنی جامعه را باز کند تا عدالت و مدارا محقق شود (نامه/۵۳). بنابراین، انسان خردمند نه‌تنها از گناه، بلکه از «مکان‌های ریبه» و شک‌برانگیز نیز دوری می‌جوید تا با حفظ اعتبار شخصی، از صلح و امنیت روانی جامعه صیانت نماید.

۹-۲-۲-۲. همنشین بد

احساس نیاز به پیوندهای دوستانه، مؤلفه‌ای مهم واساسی در سرشت انسان است که فراتر از یک تعامل ساده، نقشی تعیین‌کننده در ترسیم جغرافیای سعادت یا شقاوت فرد ایفا می‌کند. براساس آموزه‌های وحیانی، دوستی‌هایی که بر پایه ملاک‌های الهی شکل می‌گیرند، پیوندی فرا زمانی دارند که با مرگ گسسته نشده و در حیات اخروی نیز تداوم می‌یابند؛ در مقابل، علایق مبتنی بر هواوهوس، در دنیا به انحراف و در عقبی به عداوت و ندامت بدل می‌شوند. دوستی‌های گمراه‌کننده که فرد را با ناهنجاری‌هایی چون اعتیاد، بزهکاری و فساد اخلاقی مأنوس می‌کنند، در نهایت به فروپاشی آبرو و سلامت روان منجر شده و فرد را در بن‌بست ملامت گرفتار می‌سازند؛ تا جایی‌که در قیامت، حسرت برگزیدن رفیق بد، مایه خودزنی و سرزنش‌های بی‌ثمر می‌گردد. امیرالمؤمنین(ع) با تبیین ضرورت پیش‌بینی در انتخاب همسفر زندگی، می‌فرمایند: «**سَلْ عَنِ الرَّفِيقِ قَبْلَ الطَّرِيقِ**؛ پیش از گام نهادن در مسیر، درباره همراه و همسفر پرس‌وجو کن» (نامه/۳۱). در نقطه مقابل، دوست شایسته همچون پیشرانی عمل می‌کند که حتی افراد گمراه را به سوی رستگاری و لطف الهی سوق می‌دهد. پیامبر اکرم(ص) این کنش‌گری دوسویه را در تمثیلی دقیق بیان کرده و می‌فرمایند: «**مَثَلُ الجَلِيسِ الصّالِحِ مَثَلُ العَطّارِ... ومَثَلُ الجَلِيسِ السَّوءِ مَثَلُ القَيْنِ**؛ همنشین شایسته مانند عطرفروش است که حتی اگر از عطرش به تو ندهد، رایحه‌اش جانت را معطر می‌کند، و همنشین بد همچون آهنگر است که اگر لباست را نسوزاند، آزارِ بوی ناخوشایندش به تو خواهد رسید» (پاینده، ۱۳۸۲: ۷۱۴/۱).

۱۰-۲-۲-۲. بی‌تدبیری

تدبیر و آینده‌نگری، شاخصه اصلی انسان‌های موفق و ضامن شفافیت در تصمیمات اساسی است. عقل به‌عنوان «چراغ هدایت»، وظیفه واکاویِ فرجامِ کنش‌ها را بر عهده دارد تا پیش از بروز خطا، پیامدهای احتمالی را رصد کند. از منظر اخلاقی، هر گفتار و کرداری باید پیش از اجرا، در ترازوی سنجش عقل قرار گیرد؛ زیرا اقدام بدون تامل، نه تنها فرد را به مسیر انحراف می‌کشاند، بلکه او را آماج سرزنش‌های بیرونی و ندامت‌های درونی می‌سازد. امیرالمؤمنین(ع) در این باره می‌فرمایند: «**رَوِّ قَبلَ الفِعلِ، كَي لا تُعابَ بِما تَفعَلُ**؛ پیش از کار بیندیش، تا بدانچه انجام می‌دهی، سرزنش نشوی» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ ق). تاریخ بشر، گویای مصائب ناشی از فقدان فرجام‌خواهی است؛ چنان‌که حضرت آدم(ع) در وصیت به فرزندش حضرت شیث(ع)، ریشه گرفتاری خود را عدم نگاه به عواقب کار برشمرد (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۱۲۷/۲۳). در واقع، هنگام مواجهه با پیامد اعمال تلخ، عقل اولین ملامت‌گری است که با یادآوری تذکرات نادیده‌گرفته‌شده، فرد را توبیخ می‌کند. رشد عقلی در گرو آن است که فرد پیش از هر اقدام، زوایای مختلف آن را بررسی

کند تا از پشیمانی در امان بماند؛ چرا که به فرموده امام علی(ع): «التَّدْبِيرُ قَبْلَ الْعَمَلِ يُؤْمِنُكَ مِنَ النَّدَمِ؛ تدبیر پیش از کار، تو را از پشیمانی باز می‌دارد» (هاشمی خویی، ۱۴۰۰ ق: ۱۵۴/۲). به همین سبب، حضرت علی(ع) پشیمان‌ترین و مستحق‌ترین افراد برای سرزنش را کسانی می‌دانند که شتاب‌زدگی‌شان بر عقلشان پیشی می‌گیرد: «أشَدُّ النّاسِ نَدامَةً وأكثَرُهُم مَلامَةً: العَجِلُ النَّزِقُ الّذي لا يُدرِكُهُ عَقلُهُ إلّا بَعدَ فَوتِ أمرِهِ؛ سخت‌ترین پشیمانی و بیشترین سرزنش از آنِ شتاب‌زده‌ی سبک‌سری است که عقلش تنها زمانی به کمکش می‌آید که کار از کار گذشته است». (تمیمی آمدی ،۱۴۱۰ق: ۴۴۲/۲).

۱۱-۲-۲-۲. عجله و شتاب‌زدگی

براساس آموزه‌های وحیانی، «تأنی» و درنگِ خردمندانه ریشه در عنایت الهی دارد، درحالی‌که شتاب‌زدگی محصول القائات شیطانی و زمینه‌ساز شکست‌های راهبردی است. اقداماتی که پیش از نضجِ فکری و فراهم شدن مقدماتِ لازم آغاز می‌شوند، نه‌تنها فرصت‌ها را زایل می‌کنند، بلکه فرجامی جز ندامت و ملامت نخواهند داشت؛ چنان‌که امیرالمؤمنین(ع) عجله را «عنوان فوت فرصت و پشیمانی» معرفی می‌فرمایند: إِيَّاكَ وَ اَلْعَجَلَ فَإِنَّهُ عُنْوَانُ اَلْفَوْتِ وَ اَلنَّدَمِ؛ از عجله بپرهیز؛ زیرا عجله، نشانهٔ از دست رفتن و پشیمانی است (آمدی، ۱۳۶۶: ۳۵۱/۱). شتاب‌زدگی به‌عنوان یک خوی ناهنجار، زمانی بروز می‌کند که فرد پیش از بلوغِ شرایط(مانند چیدن میوه پیش از رسیدن) اقدام به کنش نماید؛ امری که نتیجه‌ای جز انجام ناقص یا ضایع‌شدن ثمره فعالیت ندارد. ریشه‌های این رفتار را می‌توان در سطحی‌نگری، غلبه هواوهوس و دلبستگی افراطی به نتایج سریع جست‌وجو کرد. فرد عجول به‌دلیل نادیده گرفتن ابعاد پیچیده امور، ضریب لغزش خود را افزایش می‌دهد؛ امام علی(ع) در این‌باره می‌فرمایند: «مَعَ العَجَلِ يَكثِرُ الزَّلَلَ؛ با عجله، لغزش‌ها فزونی می‌یابد» (شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق: ۲۴۵/۳). این تکثرِ لغزش، راه را برای نقد و شماتت بیرونی هموار کرده و وجدان فردی را نیز به بندِ ملامت می‌کشد. برای نمونه، شتاب در تصمیمات سرنوشت‌سازی چون ازدواج، می‌تواند منجر به گسست‌های جبران‌ناپذیر و سرزنش‌های دائمی گردد؛ زیرا به تعبیر روایی، «کسی که بر مرکب شتاب‌زدگی سوار شود، ملامت بر دوش او سوار خواهد شد» (آمدی، ۱۳۶۶، ج۳: ۲۱۵). در مقابل، سیره معصومین(ع) بر «استقامت» و صبرِ فعال تأکید دارد؛ روشی که با تحصیل کرامت، سدی در برابر ملامت ایجاد می‌کند (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ ق: ۲۲۹/۲).

۱۲-۲-۲-۲. مقایسه اجتماعی

تفاوت در سطح زندگی و توانمندی‌ها، که ریشه در خلقت گوناگون الهی و تفاوت تلاش‌ها دارد، پدیده مقایسه اجتماعی را پدید می‌آورد؛ فرآیندی که در امور تربیتی و خانوادگی به‌دلیل ایجاد تحقیر و سرزنش، نکوهیده است. در ساحت خانواده، چشم و هم‌چشمی در امور مادی و تشریفات، موجب می‌شود افراد با مقایسه خود با دیگران، احساس کمبود نموده و با سرزنشِ همسران، آن‌ها را به مشقت اندازند، درحالی‌که امام صادق(ع) می‌فرمایند: «بپرهیزید از این که به آنچه در دست فرزندان دنیاست چشم بدوزید؛ چراکه هرکس به آن چشم بدوزد، نعمتی را که نزد اوست کوچک می‌شمارد و سپاس‌گزاری او کاهش می‌یابد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۲۸/۲۳). این قیاس‌های نادرست در محیط خانه و مدرسه توسط والدین و معلمان نیز

با سرزنش فرزندان و دانش‌آموزان، منجر به بروز «احساس خودکم‌بینی»، خشم و اندوه طولانی می‌گردد؛ چنان‌که امام باقر(ع) می‌فرمایند: «هرکس به آنچه در دست دیگران است چشم بدوزد، اندوه او طولانی می‌گردد و خشم او آرام نمی‌گیرد» (کلینی، ۱۴۲۹ق: ۲۴۱/۳).

۳-۲-۲. گونه‌های اخلاقی

۱-۳-۲-۲. تکبر

کبر و غرور از مخرب‌ترین رذایل اخلاقی است که با ایجاد خودبرتربینی، هم فرد را به سرزنش دیگران وامی‌دارد و هم او را در معرض ملامت جامعه قرار می‌دهد. این صفت، ریشه در نخستین لغزش شیطان دارد که به‌دلیل فخر بر منشأ خلقت خویش، از فرمان الهی سرپیچی کرد و مطرود گشت؛ چنان‌که امام علی(ع) در نکوهش ابلیس می‌فرمایند: «به سبب آفرینش خود بر آدم فخر فروخت و به‌خاطر اصل و گوهرش علیه او عصبیّت ورزید. پس، این دشمن خدا پیشوای متعصّبان و سر سلسله مستکبران است... ابلیس به خاطر ریشه خود که از آتش بود بر آدم تعصّب ورزید، و او را نسبت به خلقتش سرزنش کرد و گفت: من از آتشم و تو از خاکی» (خطبه/۱۹۲). ریشه‌های تکبر گوناگون است؛ گاه دانش مایه غرور می‌شود و فرد با ناچیز شمردن تخصص دیگران، به تحقیر آنان می‌پردازد، گاه نیز کثرت عبادت یا ثروت کلان زمینه‌ساز این رذیله می‌گردد؛ به‌طوری‌که فرد عابد با نگاهی تحقیرآمیز به لغزش‌های دیگران می‌نگرد و فرد ثروتمند، تهی‌دستان را پست شمرده و توبیخ می‌کند، درحالی‌که حضرت علی(ع) از ملامت فقرا نهی کرده و می‌فرمایند: «کسی را که دنبال لقمه نانی می‌گردد ملامت نکن، چون آن کس که ندارد، خطایش زیاد می‌شود». فرجام تکبر، گسست پیوندهای اجتماعی و انزوای فرد است؛ زیرا انسان مغرور با نپذیرفتن سخن حق و منش استکباری، اطرافیان خود را خسته کرده و در نهایت مورد توبیخ و سرزنش همگانی قرار می‌گیرد (شعیری، بی‌تا: ۱۵۴).

۲-۳-۲-۲. بخل

بخل یکی از نابهنجاری‌های اخلاقی است که در اسلام به‌شدت نکوهش شده و فرد بخیل را در معرض سرزنش‌های سنگین قرار می‌دهد. دین اسلام بر پایه اعتدال استوار است و همان‌گونه که اسراف را نمی‌پسندد، از بخل نیز نهی می‌کند. بخل حالتی است که در آن فرد از دارایی‌های مادی و معنوی خود بهره نمی‌گیرد و با امساک بی‌جا، خود و دیگران را به رنج می‌افکند که این رفتار، اطرافیان را به گلایه وامی‌دارد؛ به‌طوری‌که امام علی(ع) می‌فرمایند: «بخل سرزنش را به سوی خود می‌کشد» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۷۶، ج۱: ۹). از منظر روایی، بخل ریشه بسیاری از زشتی‌هاست و امام علی(ع) آن را افساری می‌دانند که آدمی را به سوی هر بدی می‌کشاند (حکمت/۳۷۸). فرد بخیل با تبدیل‌کردن زندگی به زندانی برای خود و عزیزانش، نه‌تنها در دنیا ذلیل و مورد نکوهش است، بلکه در آخرت نیز با حسابرسی سخت و کیفر الهی مواجه خواهد شد (حکمت/۲۲).

۳-۳-۲-۲. جهل

مذمت جهل در آیات و روایات، عمدتاً متوجه سپردن عنان اختیار به نادانی است که هم فرد را مستحق سرزنش می‌کند و هم او را به ملامتگری بی‌جای دیگران وامی‌دارد. ناتوانی در درک حقیقت، فرد جاهل را به جبهه‌گیری اشتباه در برابر مصلحت‌های دینی می‌کشاند؛ نمونه بارز آن سرزنش‌های جاهلانه‌ای بود که در جریان صلح امام حسن(ع) به ایشان روا داشتند و حضرت در پاسخ فرمودند: «وای بر شما! به خدا سوگند نمی‌دانید من چه کردم! آنچه کردم، برای شیعیانم بهتر از هر چیزی است که خورشید بر آن طلوع یا غروب می‌کند» (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق: ۲۴۱/۲). همچنین در داستانی دیگر، محمدبن‌منکدر با نگاهی ظاهربین، امام باقر(ع) را به‌دلیل تلاش برای کسب روزی ملامت کرد، اما پاسخ امام او را متنبه ساخت: «اگر در این حال مرگ من فرا رسد، در حال طاعت خداوند هستم که خود را از تو و دیگر مردم بی‌نیاز می‌سازم» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۵۷/۱۲). جهل منشأ بیماری‌های روحی نظیر کینه و حسادت است و فرد را به‌سوی شکست‌های سنگین در لباس پیروزی سوق می‌دهد، همان‌گونه که قاتلان امام حسین(ع) یا خوارج با شعار «**لا حُکمَ الّا لِلّه**» بر امام خویش شوریدند. خوارج با کج‌فهمی خود نه‌تنها منفور تاریخ شدند، بلکه برای همیشه هدف سرزنش حقیقت‌جویان قرار گرفتند؛ چراکه انسان جاهل با افکار خود، سلامت اجتماع را به مخاطره می‌اندازد.

۴-۳-۲-۲. خشم

خشم از تأثیرگذارترین هیجانات بر رفتار انسان است که مدیریت ناصحیح آن، فرد را سزاوار ملامت دیگران می‌سازد. هنگام غلیان خشم، توازن عقلانی بر هم خورده و قوه تشخیص از کار می‌افتد؛ چنان‌که امام صادق(ع) می‌فرمایند: «هر کس مالک غضب خود نباشد، مالک عقل خود نخواهد بود» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۲۶۴/۳). کنترل این هیجان، پوششی بر عیوب انسان است؛ همان‌گونه که آن حضرت می‌فرمایند: «**مَن کَفَّ غَضَبَهُ سَتَرَ اللهُ عَورَتَهُ**؛ کسی که جلوی خشمش را بگیرد خداوند نقص‌ها و کاستی‌های او را می‌پوشاند» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۵۴/۲۳). در مقابل، غضب پرده‌های حیا را دریده و با آشکار کردن نقاط ضعف، آبروی انسان را هدف قرار می‌دهد. فرد خشمگین با پرخاشگری و فاش کردن اسرار، نخستین قربانی آتش خویش است؛ به فرموده امام علی(ع): «**اَلْغَضَبُ نَارٌ مُوقَدَةٌ مَنْ کَظَمَهُ أَطْفَأَهَا وَ مَنْ أَطْلَقَهُ کَانَ أَوَّلَ مُحْتَرَقٍ بِهَا**؛ خشم آتش شعله‌وری است؛ هر که خشم خود را فرو خورد، آن آتش را خاموش کند و هر که عنان خشم را رها سازد نخست خود به آتش آن سوزد» (نوری، ۱۴۰۸ق: ۱۵۴/۶). این وضعیت مشابه حکایت ماری است که از سر خشم بر اره‌ای زخم‌زننده پیچید و خود را نابود کرد؛ این رفتار مایه شماتت دشمنان می‌گردد، چنان‌که لقمان حکیم به فرزندش فرمود: «**یَا بُنَیَّ! ... مَنْ لاَ یَکْظِمْ غَیْظَهُ یُشْمِتْ عَدُوَّهُ**؛ ای فرزندم! هرکسی که خشم خود را فرو نخورد، دشمنش را به شماتتِ خویش بر انگیخته است» (کراجکی، ۱۴۱۰ق: ۱۲۴/۲). همچنین استفاده از خشم به‌عنوان ابزار تربیتی، باطل و بی‌نتیجه است و تنها به چرخه عصبیت و پشیمانی دامن می‌زند؛ امام علی(ع) تأکید می‌فرمایند: «**لا أَدَبَ مَعَ غَضَبٍ**؛ ادبی همراه با خشم

نیست» (واسطی،۱۳۷۶: ۳۵۷/۶). تقویت اعتمادبه‌نفس و صبوری تنها راه پیشگیری از انزوای اجتماعی و رهایی از دام سرزنش‌های جانکاه است.

۵-۳-۲-۲. حسادت

حسد از مخرب‌ترین رذایل اخلاقی است که با نابود کردن آرامش روانی، فرد را به واکنشی تدافعی در قالب سرزنشگری دیگران وامی‌دارد. شخص حسود به‌دلیل ناتوانی در برتابیدن موفقیت‌های دیگران، تمام توان خود را صرف زوال نعمت از آنان کرده و در این مسیر به رفتارهای نابهنجاری چون دروغ، غیبت و شماتت روی می‌آورد. امیرمؤمنان علی(ع) تلخ‌کامی این افراد را چنین توصیف می‌فرمایند: «بدترین مردم از نظر آرامش در زندگی، حسود است» (آمدی، ۱۳۶۶: ۱۷۱/۴). تاریخ نشان می‌دهد که حسادت چگونه زبان به سرزنش‌های غیرمنصفانه می‌گشاید؛ چنان‌که مشرکان صدر اسلام از سر حسد، پیامبر اکرم(ص) را ساحر خواندند و برادران یوسف(ع) نیز برای تخریب وجهه برادر، او را متهم به دزدی کرده و ملامتش نمودند. بنا بر روایات، حسود با خباثت نفس، از گرفتاریِ بندگان خدا مسرور شده و هنگام زوال نعمت، به سرزنش و شماتت زبان می‌گشاید، همچنان که، حضرت علی(ع) می فرماید: «... و هر کسی را بنگری خداوند از او رضایت دارد مگر از حسود، زیرا حسود بسبب خباثت نفس و بخل ذاتی که دارد زوال نعمت دیگران را می‌خواهد و به گرفتاری بندگان خدا به محنت و بلا شاد و مسرور می‌گردد و از زوال نعمت شماتت و سرزنش می‌کند.» (دیلمی، ۱۳۴۹: ۱۲۵/۱).

پیامبر اکرم(ص) یکی از چهار نشانه کلیدی حسادت را «سرزنش کردن دیگران در هنگام مصیبت» برمی‌شمارند (ابن شعبه حرانی، ۱۳۷۶: ۱۲۱/۱). این نابهنجاری نه‌تنها پیوندهای اجتماعی را می‌گسلد، بلکه ایمان فرد را همچون آتشی که هیزم را می‌بلعد، خاکستر می‌کند؛ زیرا حسود در لایه‌های عمیق وجودش به عدل و حکمت الهی معترض است. امیرمؤمنان(ع) در این باره می‌فرمایند: «حسود بسیار حسرتمند است و گناهانش پیوسته افزوده می‌شود» (نوری، ۱۴۰۸ق: ۹۱/۱). بنابراین فرد حسود با آشکار شدن لغزش‌هایش، آبروی خود را از دست داده و هم در پیشگاه مردم و هم در پیشگاه خداوند، آماج تندترین سرزنش‌ها قرار می‌گیرد (احمد مازندرانی، ۱۳۸۲: ۲۴۵/۳).

۶-۳-۲-۲. بداخلاقی

حسن خلق، به‌عنوان زیربنای پیوندهای انسانی، نقشی بنیادین در موفقیت پیشوایان الهی و ثبات جوامع داشته است، در مقابل، بدخویی و تندخویی رذیلتی است که نه‌تنها مایه نفرت و پراکندگی اطرافیان می‌شود، بلکه فرد را آماج سرزنش‌های مداوم قرار می‌دهد. در نظام اخلاقی اسلام، عبادت بدون پشتوانه اخلاقی فاقد ارزش حقیقی است؛ چنان‌که پیامبر اکرم(ص) درباره زنی که با وجود روزه‌داری و شب‌زنده‌داری، با بدزبانی همسایگانش را می‌آزرد، فرمودند: «**لَا خَيْرَ فِيهَا، هِيَ مِنْ أَهْلِ النَّار**؛ خیری در او نیست، او از دوزخیان است» (ابن‌ابی‌فراس، ۱۴۱۰ق: ۴۲۴/۷). بدخویی، زندگی را به کام فرد و اطرافیان تلخ کرده و به تعبیر امام علی(ع): «برای بداخلاق، زندگی بی‌معناست» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، : ۲۹۶/۷۰). این صفت در محیط خانواده موجب می‌شود حرمت‌ها شکسته شده و فرد محبوبیت خود را از دست بدهد؛

به طوری که امام علی(ع) می‌فرمایند: «هر که بدخوی باشد خانواده او از او ملول گردند و بداخلاقی خویشاوندان را گریزان و بیگانگان را فراری می‌دهد» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۱۰۳/۲). بارزترین نمونه هشداردهنده در این زمینه، ماجرای تدفین سعد بن معاذ است؛ او که از یاران وفادار پیامبر(ص) بود و هفتاد هزار فرشته در تشییع جنازه‌اش شرکت کردند، به دلیل تندخویی با خانواده در محیط خانه، دچار فشار قبر شد. پیامبر(ص) در پاسخ به مادر سعد که فرزندش را بهشتی خواند، با عتاب فرمودند: «دربارهٔ امر پروردگار با قاطعیت سخن مگو! هم‌اینک قبر چنان فشاری بر فرزندت سعد وارد ساخت که شیری که در دوران کودکی از تو نوشیده بود، از نوک انگشتانش خارج شد». این روایت به‌وضوح نشان می‌دهد که بداخلاقی حتی با وجود سوابق درخشان دینی، مستحق سخت‌ترین عقوبت‌ها و سرزنش‌های الهی و انسانی است. پیامبر اکرم(ص) در پاسخ به بهت حاضران که چرایی فشار قبرِ چنان شخصیت والایی را می‌جستند، ریشه این عقوبت و سرزنش تکوینی را در بداخلاقی با اهل منزل دانستند. این روایت این هشدار را نیز می‌دهد که بدرفتاری با همسر و فرزندان، چنان اثر وضعی سنگینی دارد که حتی شفاعت و نماز پیامبر(ص) نیز مانع از فشار قبر ناشی از آن نمی‌شود (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۱۸۷/۳).

نتیجه‌گیری

تحلیل گونه‌شناختی بسترهای سرزنش‌پذیری در منظومه روایی با محوریت نهج‌البلاغه نشان می‌دهد که توبیخ، نه یک واکنش تصادفی، بلکه پیامد خروج نظامند فرد از مدار اعتدال عقلانی و الگوهای رفتاری وحیانی است. در واقع، توبیخ زمانی رخ می‌دهد که مجموعه‌ای از کنش‌های مذموم، فرد را از چتر بخشش و سکوت خارج کرده و او را در معرض ملامت قرار دهد. این فرآیند خروج در سه لایه راهبردی به وقوع می‌پیوندد: در لایه گفتار، رذایلی چون دروغ‌گویی، زبان‌آزاری و تک‌رأیی با تخریب سرمایه اجتماعی و گسست از خرد جمعی، فرد را به انزوای ملامت‌بار می‌کشانند. در لایه رفتاری، مؤلفه‌هایی نظیر عیب‌جویی، خیانت، ریاست‌طلبی و دنیاپرستی، چنان موجب زوال کارآمدی و کرامت انسانی می‌گردند که حتی عبادات صوری نیز نمی‌توانند مانع از عقوبت‌های تکوینی و واکنش‌های توبیخی گردند. در لایه اخلاقی نیز ریشه‌های درونی چون حسادت، خشم، جهل و تکبر، با برهم زدن توازن قوای نفس، فرد را به واگرایی از مدار حق سوق می‌دهند. بنابراین، توبیخ در این منظومه، شاخصی برای سنجش میزان دوری انسان از موازین تراز الهی است؛ جایی‌که فرد با نادیده‌گرفتن انضباط اخلاقی و مسئولیت‌پذیری، جایگاه قدسی خود را فرسوده کرده و از حریم رحمت خارج می‌شود. در نهایت، تنها راه صیانت از هویت مؤمنانه و بازگشت به حریم سکوت و بخشش، بازگشت به الگوی عقلانیت اخلاق‌مدار و تنظیم‌گری هیجانات در پرتو هدایت الهی است.

منابع

- ابن أبي الحديد، عبد الحميد بن هبة الله (۱۴۰۴ق). *شرح نهج‌البلاغة لابن‌أبي‌الحديد*. چاپ اول. قم: ناشر مكتبة آية الله المرعشي النجفي.
- ابن أبی فراس، مسعود بن عیسی ورام (۱۴۱۰ق). *مجموعه ورّام آداب و اخلاق در اسلام (ترجمه تنبیه الخواطر)*. مترجم محمدرضا عطایی، چاپ اول، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- ابن اثیر، مبارک بن محمد (۱۳۶۷). *النهاية في غريب الحديث و الأثر*. چاپ چهارم. قم: موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶). *الأمالي(للصدوق)*. چاپ ششم، تهران: ، تهران: کتابچی.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی ابن شعبه (۱۳۷۶). *تحف العقول*، چاپ ششم، تهران، نشر کتابچی.
- ابن فارس، احمدبن فارس (۱۴۰۴ق). *معجم مقاييس اللغه*. چاپ اول، قم: مكتب الاعلام الاسلامي.
- بروجردی، آقا حسین (۱۳۸۶). *منابع فقه شیعه (ترجمه جامع أحاديث الشيعة)*، چاپ اول، تهران: انتشارات فرهنگ سبز.
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۸۲). *نهج‌الفصاحه (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول(ص))*، چاپ چهارم، تهران: نشر دنیای دانش.
- تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد (۱۳۶۶). *تصنیف غرر الحکم و درر الکلم*. چاپ اول، قم: دفتر تبلیغات.
- حکیمی محمدرضا ، محمد، علی (۱۳۸۰). *الحیاة*. ترجمه احمد آرام، چاپ اول، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- دیلمی، حسن بن محمد (۱۳۴۹). *إرشاد القلوب*. مترجم هدایت‌اله مسترحمی، چاپ سوم، تهران: ناشر مصطفوی.
- راغب اصفهانی. حسین بن محمد (۱۴۱۴ق). *مفردات ألفاظ القرآن*. چاپ اول، بیروت: دار القلم.
- زبیدی، محمد بن محمد مرتضی (۱۴۱۴ق) . *تاج العروس*. مصحح علی شیری، چاپ اول، بیروت: ناشر دار الفکر.
- زبیدی، مرتضی محمد بن محمد (۱۴۲۶ق). *إتحاف السّادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين محمد غزالی*. چاپ سوم، بیروت: *دار الكتب العلمية منشورات محمد علي بيضون*.
- شیخ طوسی، محمدبن حسن (۱۳۶۵). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۰۷ق). *الأربعون حديثا*. چاپ اول، قم: ناشر مدرسه امام مهدی.
- شیخ مفید ، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). *الإختصاص*. مصحح علی‌اکبر غفاری و محمود محرمی زرندی، چاپ اول، قم ، ناشر الموتمر العالمی لالفیة الشیخ المفید.
- صاحب بن عباد، اسماعیل بن عباد. *المحيط في اللغة*. مصحح محمد حسن یاسین، چاپ اول، بیروت: عالم الکتب.
- طریحی، فخر الدین بن محمد. (۱۳۶۷). *مجمع البحرين*. مصحح محمود عادل، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

- طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۴ق). *الأمالي، مصحح مؤسسة البعثة*. چاپ اول، قم: ناشر دار الثقافة.
- صبحی، صالح (۱۳۷۴). *نهج‌البلاغه*. قم: مرکز البحوث الاسلامیه.
- فیض‌کاشانی، محمدمحسن بن شاه مرتضی (۱۴۰۶ق). *الوافي*. چاپ اول، اصفهان: امام أمیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام).
- قائدی مقدم، محمدرضا (۱۳۸۲). *روش‌های آسیب زا در تربیت از منظر تربیت اسلامی*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- قرشی، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *مفردات نهج‌البلاغه*. مصحح محمد حسین بکائی، چاپ اول، تهران: موسسه فرهنگی نشر قبله.
- قمی، عباس (۱۴۱۴ق). *سفینة البحار*. چاپ اول، قم: ناشر اسوه.
- کراجکی، محمد بن علی (۱۴۱ق). *کنز الفوائد. مصحح عبد الله نعمة*، چاپ اول، قم: دارالذخائر.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹ق). *کافي (ط- دار الحدیث)*. مصحح دارالحدیث، چاپ اول، قم: دار الحدیث.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الکافي(ط- الإسلامیة)*. مصحح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶). *عیون الحکم و المواعظ*. مصحح حسین حسنی بیرجندی، چاپ اول، قم: دار الحدیث.
- ملا صالح مازندرانی، محمد صالح بن احمد. (۱۳۸۲). *شرح الکافي- الأصول و الروضة*. مصحح ابوالحسن شعرانی، چاپ اول، تهران: *المکتبة الإسلامیة*.
- مجلسی، محمدباقر بن‌محمدتقی. (۱۴۰۳ق). *بحارالانوار*. مصحح جمعی از محققان، چاپ دوم، بیروت: ناشر دار إحیاء التراث العربي.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. چاپ سی‌ودوم، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۹). *پیام امام شرحی تازه و جامع بر نهج‌البلاغه*. چاپ اول، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مکی، محمد (۱۳۷۹). *الدرّة الباهرة من الأصداف الطاهرة (ط- القدیمة مع الترجمة)*، مترجم عبد الهادی مسعودی، مصحح عبدالهادی مسعودی، چاپ اول، قم: انتشارات زائر.
- میبدی، حسین بن‌معین‌الدین (۱۴۱۱). دیوان أمیر المؤمنین علیه‌السلام. مصحح مصطفی زمانی، مترجم مصطفی زمانی، چاپ اول، قم: دار نداء الإسلام للنشر.
- نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۰۸ق). *مستدرك الوسائل و مستنبط المسائل.مصحح مؤسسة آل البیت علیهم السلام*، چاپ اول، قم: مؤسسة آل‌البیت علیهم‌السلام.
- هاشمی خویی، میرزا حبیب‌الله (۱۴۰۰ق). *منهاج البراعة في شرح نهج‌البلاغة*. مصحح ابراهیم میانجی، مترجم حسن حسن‌زاده آملی و محمد باقر کمره‌ای، چاپ چهارم، تهران: مکتبة الإسلامیة.

- یوسفیان، نعمت‌الله (۱۳۷۶ش). *اخلاق اسلامی*. چاپ اول، قم: اداره آموزشهای عقیدتی سیاسی نمایندگی ولی فقیه در سپاه.